

ПРИКАЗ ПОДРУЧЈА БЕОГРАДСКЕ
ТВРЂАВЕ У ИСТОРИЈСКИМ И
УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА
КАО ПРИЛОГ БУДУЋИМ
ПРОЦЕСИМА ПЛАНИРАЊА

УДК 725.182(497.11) ; 94(497.11) ; 904:725.182(497.11) ;
623.1(397.11)

УВОД

Београдска тврђава представља вишеслојни археолошки локалитет и споменички комплекс који је настао и развијао се у временском распону од I до XIX века. Кроз овај дуг период београдске фортификације еволуирале су од римског каструма, преко византијског кастела, средњовековног града, оријенталног шехера, барокног града – тврђаве, чија се изградња базирала на методу изградње бастионих траса француског архитекте Себастијана Вобана, до свог данашњег изгледа.¹ Историјски развој Београдске тврђаве указује на то да је свако појединачно утврђење, као и комплекс у целини, део историјског мозаика који је поступно настајао у различитим епохама градње. Комплекс Београдске тврђаве стављен је под заштиту **Решењем бр. 1108 од 2. 12. 1946. године**, Одељења за заштиту споменика културе НР Србије при Уметничком музеју. Ново решење о заштити донео је Завод за заштиту споменика културе града Београда под бр. 290/4 од 31. 5. 1965. године. Данас, **Београдска тврђава са Калемегданом представља споменички комплекс с највишим степеном заштите, културно добро од изузетног значаја за Републику** (*Службени гласник РС*, бр. 14/79).

За ово подручје израђен је 1969. године **Детаљни урбанистички план уређења Калемегдана** (*Службени лист града Београда*, бр. 6/69). Од тог времена до данас, у складу са друштвено-економским и техничко-технолошким преображајем друштва, еволуирао је и став Службе заштите у погледу начина и метода заштите и обнове историјског наслеђа, при чему је уређење Београдске тврђаве у складу с њеним историјским значајем и даље један од приоритетних задатака Службе заштите.

Да би се приступило даљем унапређењу и ревитализацији простора Београдске тврђаве, потребна су додатна истраживања, која захтевају одређено време,

средства и кадрове, као и јасан став у сфери располагања грађевинским земљиштем и објектима. Завод за заштиту споменика културе града Београда у оквиру свога плана рада за 2010. годину отпочео је истраживања која треба да претходе иницијативи код надлежних органа и институција за доношење **Одлуке о изради урбанистичког плана за подручје споменичког комплекса Београдске тврђаве**, у складу са одредбама Закона о планирању и изградњи (Сл. гласник РС, бр. 72/09, 81/09 и 24/11) и Генералног плана Београда 2021 (Сл. лист гласила Београда, бр. 27/03, 25/05, 34/07 и 63/09). Припремним активностима обухваћена је израда низа студија и анализа које се односе на степен постојеће археолошке, геотехничке и хидрогеолошке истражености подручја Београдске тврђаве, затим инфраструктурне опремљености, досадашњег планског третмана, урбанистичко-правну заснованост постојећих објеката и статус корисника, анализу кретања и доступности објеката и простора на подручју Београдске тврђаве и др. У том контексту, приказ досадашњих планских активности за простор Београдске тврђаве има за циљ да сагледа, истражи и документује, кроз време исказане, битне чињенице везане за процес историјског настанка и развоја комплекса Београдске тврђаве, као и оне које су утицале на избор идеја и начина планског уређења и коришћења овог простора, чије познавање представља основ за планирање будућих односа у оквиру споменичког комплекса Тврђаве.

БЕОГРАД У ПРОЦЕСУ ИСТОРИЈСКОГ НАСТАНКА И РАЗВОЈА

Географски и стратешки положај маркантни су разлози што је територија данашњег Београда насељена врло рано. Град се ситуирао на месту где се спајају две велике реке (Сава и Дунав) и где се још и данас налази једно велико острво – Ратно острво. С обзиром на то да две реке носе разнородна имена, уобичајена је метафора да је Београд „рођен из загрљаја две реке“. *Реч је о колективној етимиолошкој представи која исказује ираспоро, наивно схватање урбане генезе Београда.*²

Урбана историја Београда³ почиње у првом веку нове ере, када су Римљани формирали Сингидунум. Доминантан плато над ушћем Саве у Дунав искоришћен је за подизање војног логора, *каструма (castrum)*. Каструм је на почетку био опасан земљаним насипима, али је ускоро утврђен каменим зидовима, чији се остаци могу видети на данашњем североисточном делу Горњег града.

У трећем веку Сингидунум је достигао највиши ранг насеља – био је колонија римских грађана. Цивилно насеље покривало је простор од данашњег уласка у Калемегдан до Трга Републике, а у попречном правцу

од Саве до Дунава.⁴ Насеље је било уређено по правилима римског урбанизма са ортогоналном уличном мрежом (*cardo, decumanus*). На пресеку двеју главних улица формиран је трг (*forum*) са храмовима и јавним грађевинама. Неке основе ових урбаних елемената сачуване су и данас у трасама Кнез Михаилове и Васине улице.

Антички Сингидунум разорен је 441. године, када су га Атилине хорде потпуно опљачкале и порушиле. После распада Атилине државе, град дуго остаје разорен и препуштен даљим освајањима других варварских народа.

На рушевинама касноантичког Сингидунума настао је средњовековни Београд, који се први пут јавља под новим словенским именом у другој половини IX века. Као словенски град, а касније и као византијско гранично утврђење, Београд се у дугом периоду развијао у оквирима некадашњег античког Сингидунума. У XII веку изграђено је ново, мање утврђење – византијски кастел. Део насеља које се око њега развијало обухваћено је новим утврђењима изграђеним два века касније, а остали део насеља изван утврђеног простора наставио је да се шири у зони дунавског приобаља и у залеђу.

Преломни тренутак у историји средњовековног Београда представља владавина деспота Стефана Лазаревића, почетком 15. века, када Београд од мале пограничне тврђаве прераста у престоницу српске државе, политичко и културно седиште Србије. Опсег који је Београд тада достигао заузимаће у каснијим столећима Београдска тврђава. У том периоду насеље се све више шири и утврђује. Константин Филозоф, у биографији деспота Стефана Лазаревића, приказује некадашњу величину, богатство и географску структуру овога града, чија је историјска и стратегијска важност добила пуну афирмацију. Описао је Горњи град са Унутрашњим утврђењем и утврђено Западно подграђе са утврђеним пристаништем на Сави, с посебним одбрамбеним системом кула и бедема и простором унутар којих се обезбеђивало сидриште лађама и сигурност заповеднику града и његовој речној посади и „царским лађама“. Ово пристаниште је обезбеђивало деспоту везу са Угарском и поседима преко Саве. Успон Београда нагло је прекинут деспотовом смрћу 1427. године.

Београд постаје поприште борбе између Мађара и Турака, који на свом походу према Средњој Европи освајају 1521. године најпре Земун, потом и Београд. Уважавајући значај ових градова, Турци одмах приступају њиховој обнови и утврђивању. Учвршћивањем границе Отоманског царства изнад Будима, током 167 година турске владавине (1521–1688), оба града изгубила су карактер пограничних утврђења и постали су цивилна насеља и значајни трговачки центри.

ПРИКАЗ ПОДРУЧЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ У ИСТОРИЈСКИМ И УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА КАО ПРИЛОГ БУДУЋИМ ПРОЦЕСИМА ПЛАНИРАЊА

У овом периоду Београд је заузео подручје античког Сингидунума, а у неким правцима га и премашио.⁵ Формирање вароши заснивало се на доктринама и пракси оријенталног урбанизма. Становање је било распоређено по махалама, у чијим су средиштима подизане богомоље – џамије. Дуж главних саобраћајница формирале су се чаршије, трговачке улице, међу којима се истицала тзв. Дуга чаршија, на траси данашње Душанове улице. На доминантним положајима и раскршћима подизане су јавне, верске и комуналне грађевине: сараји, ханови, џамије, медресе, амами и др. Новом изградњом, Београд је добио источњачки изглед, нарочито услед многобројних џамија. Турци су у урбанизам Београда унели ново схватање града у зеленилу, са самосталним кућама и лепим вртovima.

Период мирног развитка и економског уздицања прекинут је турским поразом код Беча 1683. године. Аустријанци су освојили Београд 1688. године, да би га Турци поново повратили 1690. и држали до 1717. године. Тада су под командом Евгенија Савојског аустријске групе ушле у Београд и у њему остале до 1739. године.

Доласком Аустријанаца почео је да се мења општи изглед Тврђаве. Радикална реконструкција Тврђаве и вароши извршена је у периоду од 1723. до 1736. године. Поред подизања новог система бастиона, била је предвиђена изградња вароши на правилној основи с правим улицама, пространим трговима и монументалним грађевинама око њих, објектима за управу, војску, цркве, манастире, болнице и сл. Аустрија је намеравала да од Београда створи свој стратешки бастион како

Сл. 1. Пројекат реконструкције Београда, Николе Доксаја де Мореза, око 1725. године (Obristen Doxat de Morez, *PLAN Der Grantz u: Festung Belgrad mit der neuen projectirten fortification H, 1725*, British Library, London, Map room, HJ. 35)

утврђења око насеља које су се састојале од насипа, с палисадама на врху ровова (шанчева) испред њих, због којих је утврђени део насеља касније назван *варош у шанцу*. Унутрашњи склоп турске вароши 18. века разликовао се од оног из 17. века по правилнијој мрежи главних саобраћајница које су трасирали Аустријанци. То се особито односи на попречну магистралу од Саве до Дунава, данашња улица Краља Петра, и делимично на правац Васина – Узун Миркова према Стамбол капији. Магистрални правац у дунавском крају била је Дуга чаршија на траси данашње Душанове улице, која је већ у протеклим вековима имала правилну трасу.

Током краткотрајног освајања Београда (1789–1791), Аустријанци су извршили детаљно премеравање Београда и картирање планова, на којима су верно приказани планиметријски односи и облици грађевинских блокова и основе архитектонских објеката. **Штокеловев план из 1789. године**, оригинална аутографија у боји инжењера-капетана Штокелоја, представља до данас најбољи и најверодостојнији картографски извор. Ситуациони план Тврђаве и вароши Београда представља најбољу познату, тачну и детаљну физичку структуру вароши с појединачним кућама. План је заснован на премери, тако да се положај зграда први пут може упоредити с каснијим плановима. План је оријентисан према истоку и има легенду на немачком језику.⁸

Постепеним освајањем самосталности, стварани су услови за развој градитељства и обликовање вароши Београда. Прва етапа појачане градитељске активности почиње након Хатишерифа из 1830. године и траје до 1867. године, када су Турци коначно напустили Тврђаву и варош. Градитељско обликовање традиционалног средишта око Саборне цркве обухватало је успостављање функција прве управе, друштвеног живота и вере. У првом моменту коришћени су старији објекти, а потом су грађени нови. Кнез Милош је као своје седиште користио старији тзв. Господарски конак поред старе Митрополије, док није 1829–1830. подигнут Нови конак (касније назван Конак кнегиње Љубице). Деценију касније изграђена је Саборна црква у данашњем облику, око које су се налазиле Митрополија и Богословија. Поред црквеног средишта подигнути су и школа, суд и друге административне зграде. На другој страни главне улице – чаршије (Дубровачка, Краља Петра) налазили су се угоститељски објекти. Остале површине биле су попуњене кућама са дућанима дуж чаршије, или са баштама на падини према Сави. У ово подручје улазило се кроз Варош капију, где су се стицали прилазни путеви из разних праваца.

За економски развој Србије и градитељско обликовање Београда велику важност имало је пристаниште на Сави, преко којег се одвијала међународна трговина. Пристанишна зона била је убрзано изграђена дуж данашње Карађорђевог улице, са обе стране некадашњег пута који је пратио обалу Саве. Најзначајнији објекат тог времена била је царинарница (Ћумрукана), подигнута за време владавине кнеза Милоша, на положају где је раније могла постојати зграда сличне намене. Изградња Ћумрукане у тесној је вези са опадањем интересовања за Дунавску падину и смањењем турског утицаја. Подигнута 1835. године, била је прва зграда у Београду зидана од камена и опеке. До ње је подигнут хотел „Крагујевац“, а даље дуж улице други угоститељски објекти (ханови и свратишта), занатске радионице, трговачке радње и др. Поред зиданих магацина, коришћени су подземни отвори тзв. *лајуми*, формиран дубљењем стеновитог подножја Косанчићевог венца. Њихово временско порекло није сасвим одређено. Поједини су настали у турско-аустријско доба, а неки су вероватно формиран у 19. веку. Од пристаништа, на споју Тврђаве и вароши према Сави, развијала се Сававала, која се везивала преко Зеленог венца са Абацијском чаршијом (преко Југ Богданове улице). Од Зеленог венца према Варош капији (Поп Лукина улица) формирала се тзв. Господска улица (Бранкова).⁹

За урбанистички развој и преображај Београда, од пресудног значаја био је Споразум из 1862. године о обавези иселјавања турског становништва из свих места у Србији, а затим и повлачење турских посада из српских тврђава. Турско напуштање Тврђаве и *Вароши у шанцу*, било је званично обављено симболичном предајом кључева кнезу Михаилу 1867. године на Калемегдану.¹⁰ Београдска тврђава је и даље остала подређена војним потребама српске, потом југословенске војске. Последњу своју велику ратну улогу Тврђава је одиграла током Првог светског рата.

Потпуним ослобађањем Београда од остатака феудалног турског господства, као престоница кнежевине и краљевине Србије, Београд престаје да буде утврђени град, стварају се предуслови за плански развој вароши. Сва турска имања су по међудржавном уговору откупљена. Средства која је у ту сврху уложила српска држава требало је да буду враћена продајом парцела и некретнина новим власницима. У том циљу урађен је **Предлог за регулисање старе вароши Београда у шанцу**, ситуациони план са својеврсним катастром, који ће потом постати подлога за израду **Првог регулационог плана Вароши у шанцу**, који је 1867. године урадио инж. Емилијан Јосимовић.

КОНТИНУИТЕТ ПЛАНСКИХ АКТИВНОСТИ

Период од 1867. до 1914. године

У временском распону од једног века, од Првог српског устанка (1804) до Првог светског рата (1914), Београд је од турске вароши у опадању постао престоница самосталне државе Србије.

Емилијан Јосимовић (1823–1897), први српски урбаниста, професор Лицеја и Велике школе, аутор је **Регулационог плана Вароши у шанцу**.¹¹ Свој трогодишњи рад на премеравању и на изради плана реконструкције старе вароши у шанцу завршио је историјске 1867. године. Свестан да је завршио значајно дело, с којим треба упознати јавност, Јосимовић објављује у посебној књизи свој пројекат, уз јасно и убедљиво излагање основних замисли о преображају старе вароши.

У план су уграђена напредна начела о рационалној основи насеља, положају јавних зграда, формирању тргова, стварању зелених површина, хигијенским и естетским захтевима. Он чини корак даље у трасирању правоугаоне мреже улица и правилних форми блокова које су Аустријанци почели да остварују у 18. веку. Испод његовог правоугаоног растера ишчежавају многи сокаци неправилних траса у некадашњим турским махалама. Посебан квалитет регулационог плана била је идеја да на трасама и остацима некадашњих бастиона (земљаних насипа, шанчева и палисада који су обухватили варош) буду обликовани венци и садови. **Јосимовић је први дао идеју да се „градско поље“ Калемегдан претвори у дивовиан парк ослоњен на градске зидине, са уређеним стазама и шеталиштем према Сави, али и са погледом на другој страни на Дунав и Банат.**¹²

Својим сагледавањем будућег развоја Београда, Јосимовић је био веома далековид. Оцењујући значај европске водене магистрале Дунава, он је предложио да се изгради уређен кеј око града, а поред Дунава, ван речног корита, и басенско пристаниште, које је Београд добио тек после читавог столећа.

Најсмелији предлог овога плана јесте идеја да се испод Калемегдана пробије **тунел**, који би омогућио кратку и погодну везу између Савског кеја и Дунавског пристаништа.

Значајна идејна вредност Јосимовићевог плана огледа се у томе што је он показао да се будућност града не може решавати само техничким путем, црвеним регулационим линијама, већ да аутор плана треба да му удахне живот речима, којима треба да објасни своје тежње и хумане вредности својих замисли.

Јосимовићева концепција преображаја старе вароши у шанцу постала је пример за позније тоталне реконструкције вароши у Србији. Његово дело, по

Сл. 4. „*Стари Београд (део у Шанцу) како сада постоји и како би био реулисан*“, аутор Емилијан Јосимовић, 1867. година

одлучним, смелим потезима и савременим идејама, по својим хуманим и урбанистичким вредностима, значајно обогаћује српску културну баштину.

Нису све идеје Јосимовићевог плана доживеле реализацију, али је у најбитнијем остварена нова правилна схема блокова и саобраћајница, која је до данас сачувана. На основу овога плана, Београд се постепено трансформише у модерну европску престоницу.

После ослобађања Београдске тврђаве од турске посаде, постао је остварљив Јосимовићев предлог да се Калемегдан претвори у парк. Први плански документ о Калемегдану је план под називом **Копирано из плана Београда од 1870. године**, у којем је Калемегдан представљен с мрежом слободно развијених стаза, градским зидинама и у неколико блокова. Мрежа стаза је касније измењена, извођењем праве, прилазне стазе из Кнез Михаилове улице, затим стварањем кружног простора с водоскоком и скулптуром *Рибара* Симеона Роксандића и уређењем широког шеталишта поред Саве. Мрежа споредних, благо извијених стаза, са слободним групацијама високог и ниског зеленила, даје Калемегдану изглед пејзажног парка који пружа повољне услове за тихи одмор и шетњу ван густо постављених стаза. Ослањање парка о градске зидине даје Калемегдану лепу посебност.¹³

Мали Калемегдан је у плану такође био предвиђен као парк, са другачијом мрежом стаза. Уређивање Малог Калемегдана започето је 1900. године по новој скици израђеној на основу двају најбоље оцењених конкурсних радова из 1898. године, Димитрија Лека и Пере Поповића.¹⁴

Сл. 5. Пројекат Димитрија Лека за уређење Малој Калемегдана из 1898. године (извор: Свјетлана Негућ, „Урбанистичко уређење Београда од 1886–1914“, Годишњак града Београда, књ. XXIII, Београд, МГБ, 1976, стр. 203)

У низу каснијих пројеката за улепшавање појединих делова града и у генералним урбанистичким плановима који су у то време били углавном пројектантски задаци, појављује се велики број предлога за даље урбанистичко уређење Београда.¹⁵

Посебно и значајно место међу регулационим плановима Београда до 1914. године, припада **Генералном урбанистичком плану Београда из 1912. године**, који је израдио француски архитекта белгијског порекла **Албан Шамбон**.¹⁶ Основну идеју за реконструкцију вароши, Шамбон спроводи реинтерпретацијом прошлости и градитељског наслеђа. У урбанистички план Београда, Шамбон уноси карактеристичне црте француског урбанизма. Изузетно је вредан предлог **Кружног булеvara** раскошних османских размера, којим се јасно раздваја грађевински рејон од остале територије града. Шамбон развија постојећи потез Теразије–Славија–Савинац, да би на раскршћу више улица на Славији пројектовао кружни трг по угледу на Етоал, завршавајући ту монументалну осовину на највишој коти, новом црквом Св. Саве. Најдрагоценији допринос предлога Генералног урбанистичког плана Београда из 1912. године је да се евакуишу војни садржаји Београдске тврђаве и искористи њен изузетан природни положај за одмор и

Сл. 6. Албан Шамбон, „План вароши Београда“, 1912. година (Alban Chambon, „Plan of the town of Belgrade“, 1912, Archives d'Architecture Moderne, Bruxelles, ААМ. Inv. Chambon 3804 T1)

разноду грађана, претварањем целог простора Горњег и Доњег града у парк. На тај начин Калемегдан би се сјединио са историјским просторима Тврђаве и ослободио се на обале Саве и Дунава.¹⁷

Период од 1914. до 1945. године

По завршетку Првог светског рата, Београд се нашао у новим условима. Као главни град Југославије, са својим залеђем преко Саве и Дунава, добио је значајну улогу политичког, административног, културног и привредног центра у новој држави.

Током нешто више од две деценије, од 1918. до 1941. године, на савском делу некадашње вароши подигнуте су десетине нових грађевина с јавним функцијама. У границама данашњег Косанчићевог венца битне промене су се збиле у најужем средишту око Саборне цркве. На положају старе Митрополије подигнута је Патријаршија, а Богословија и суседне зграде су уклоњене да би се на њиховим местима изградила Амбасада Француске, окружена вртом и високим зидовима. На доминантном положају где се терен строго спушта према реци подигнута је пословна зграда Финансијске дирекције (данас Ректорат универзитета

ПРИКАЗ ПОДРУЧЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ У ИСТОРИЈСКИМ И УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА КАО ПРИЛОГ БУДУЋИМ ПРОЦЕСИМА ПЛАНИРАЊА

уметности). Знатно је унапређен ниво стамбене културе и комуналне опремљености, проширена је мрежа трамвајског саобраћаја. Међутим, железнички чвор са станицом, техничким постројењима и колосецима у обалном појасу Саве и Дунава, наслеђен из претходног периода, спречио је везу насеља са рекама.¹⁸

на то да ниједан рад не садржи решења свих питања постављених у Програму конкурса, потребно образовати Стручну комисију која би појединачна добра решења из награђених радова повезала и довела у склад.

Из тог доба (1922), датира више оригиналних идеја за превоз људи преко Саве. Грађевинско предузеће

Сл. 7 и 8. Приказ подручја Београдске тврђаве из времена Првој светској рат и 1928. године (извор: Центар за документацију Завода за заштитну споменика културе града Београда)

На предлог Удружења српских инжењера и архитеката, Општински одбор Београда је на седници одржаној 17. априла 1919. године одлучио да изврши потребне припреме за расписивање међународног конкурса за израду Генералног урбанистичког плана Београда. На основу утврђеног програма, 17. августа 1921. године расписан је конкурс за израду Генералног плана о уређењу и проширењу Београда. Расписивање конкурса пружало је велике наде за урбанистички развој града.¹⁹

Пројекат са Међународног конкурса „за регулацију и проширење града Београда“ из 1922. године, под шифром „Singidunum Novissima“²⁰, добио је највишу, другу награду, углавном због два идејна предлога: први је проширење Београда на леву обалу Саве, на вештачко острво између постојећег и просеченог корита Саве и други, огромна монументална осовина, почев од Калемегдана и Горњег града према југоистоку, до пројектоване звезде којом се осовина завршава, с низом нових тргова, споменика и друштвених зграда дуж ње. Идеја о ширењу Београда на леву обалу Саве (али без просецања новог корита), најпре је била прихваћена код израде Генералног плана Београда из 1923. године, да би до окончања израде плана била одбачена.

После детаљног испитивања приспелих радова, оцењивачки суд у чијем саставу су били и представници Француске и Швајцарске закључио је да је, с обзиром

„Шумадија“ представило је идејни пројекат „ваздушног трамваја“, који би повезивао Калемегдан са Земунском преко територије Новог Београда, а фирма „Чавлина и Сладолев“ имала је сличну идеју о жичари, чија би траса ишла од Калемегдана преко Великог ратног острва до Гардоша.

Израдом новог Генералног плана²¹ руководио је архитекта Ђорђе Ковалевић. План је завршен августа 1923. године, а усвојило га је и одобрило Министарство грађевина 19. јула 1924. године. По њему су започете реконструкција и даља изградња Београда.

Планом није прихваћено проширење Београда на леву обалу Саве, што је била једна од идеја. Та околност што је замишљен у сувише уском оквиру, учинила је да је План био све мање закон по којем се град изграђује. Проузрокована је стихијска и непланска изградња и стварање хаотичне периферије ван грађевинског рејона. Честе измене и допуне овог плана, чак 190, указују на то да он није био довољно флексибилан да прати динамизам развоја града.

Остваривање Генералног плана било је праћено многим тешкоћама, тако да неколико значајних замишљених није спроведено у дело. То се пре свега односи на истицање природног положаја Београда. **Калемегданској тераси** дат је изузетан значај њеним повезивањем и проширењем до трга у Горњем граду. На тај начин главно шеталиште Калемегдана сједињује се са

Сл. 9. Генерални план Београда из 1923. године, аутор арх. Ђорђе Коваљевски, размера 1:4.000
(извор: Урбанистички завод Београда, Центар за документацију и информатику)

историјским простором Тврђаве, а с терасе се указује велики видик особито лепоше... Вредност терасе била је и у њеној саобраћајној вези са Савским кејом једним декоративним степенцима ради пошћуности ефекта целине.

Планом је предвиђено уређење речних обала, односно стварање кеја са шеталиштем и његово повезивање с постојећом мрежом улица. Није остварен ни прстен зеленила око града, ни Рејонска улица која би повезала све делове града у складну целину.

У Извештају²² Комисије за израду Генералног плана Београда 1923, између осталог, наводи се да Тврђава, иако заузета од стране војних установа, поред хортикултурног уређења, треба да добије и карактеристичне објекте за силуету града: музеје, споменик ослобођења итд. То је касније и остварено.

Мештровићева скулптура Победника добила је значајно место на ушћу Саве у Дунав и доминантна је у слици Београда. У својој књизи *Урбанизам*, Бранко Максимовић истиче: *На истакнутом басиону водоравна силуета зидина Београдске тврђаве добила је у скулптури Победника контрастан вертикални елемент. Скулптура је ту, због високог постамента, веома удаљена од осмајрача. Она се ту, заједно са стубом, прима улавном по свом силуетном дејству. Силуета Београда добила је у томе, релативно малом спомену карактеристично обележје.*²³

У Извештају комисије, природни положај Горњег града који се издиже над речним токовима и над Панонском низијом оцењен је као доминантан и ванредно важан, због чега га је требало посебно истаћи у силуети града. Са жељом да Горњи град добије своју

Сл. 10. План Зоолошкој врти инж. Александра Крстића, 1939. година (извор: „Београд у мајама и плановима од XVIII до XXI века“, Београд, Урбанистички завод Београда, 2010, стр. 21)

друштвено-културну садржину, планом је предвиђен један *число архиепископски тврђава, са четири музеја*, који је замишљен као сложена, барокна просторна композиција, укомпонована симетрично у облик главних зидина, са два бастиона и са централно постављеним спомеником ослобођења.

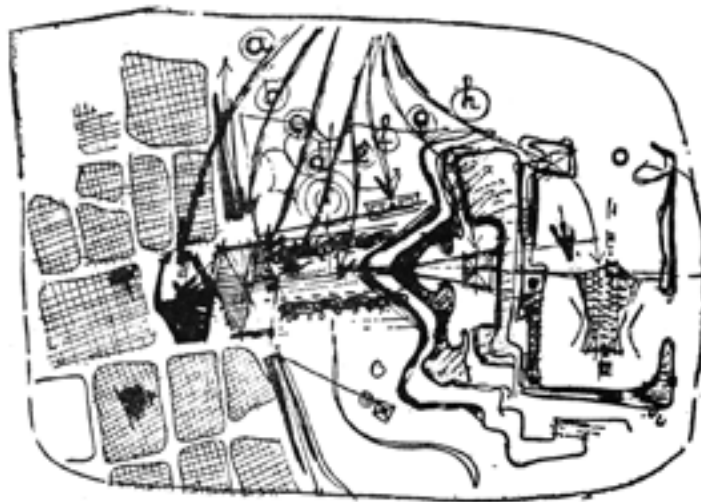
Од тог пројекта остварен је само Војни музеј у западном бастиону, за чије се подизање била заложила тадашња војна управа, која је још увек била господар над целом Тврђавом, као посебним, ванградским елементом. За развој ликовних уметности значајну улогу имао је **Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“** постављен на Малом Калемегдану, чиме је тај парк добио већу привлачност.

Неостварена замисао Генералног плана из 1923. године је продужење Малог Калемегдана до простора испод Душанове улице, све до пројектованог Дунавског булеvara. Тим пројектом се предвиђало и парковско уређење целе површине Доњег града, са стадионом који би за трибине користио падине калемегданског гребена.

Супротно Генералном плану Београда из 1923. године, Одлуком градског већа Општине града Београда из 1935. године, приступило се оснивању **Зоолошког врта – расадника**.²⁴ Пројекат Зоолошког врта урадио је **инжењер Александар Крстић**, први српски вртни архитекта (1902–1980). Један део Калемегдана и Тврђаве употребљен је за његово уређење. Тиме је у Калемегдански парк унет садржај за који је требало потражити повољније место, са ширим просторима, у саставу ванградског зеленила.

У истом, олаком маниру прилагођавања захтевима времена, делови бастионих фортификација су покривени високом садњом, а у тврђавским рововима нашли су места и спортски терени. Осовина и чело Тврђаве остали су прикривени регулацијом „централне“ калемегданске алеје која, као парковски продужетак Кнез Михаилове улице, није компонована у односу на утврђење, већ у односу на варош. У свом тексту *Осовина, та чаробна реч* (1959), архитекта Богдан Богдановић даје критички осврт на овако просечену централну алеју, с обзиром на то да она *не избија на чело Тврђаве, не избија на њену осовину, већ доводи на бочни равелин, онај што је оштерећен зрагом Војној географској институцији*. Тиме је испуштен драгоцен хоризонт Тврђаве који се налази на врху централног равелина. *Са ове мало познате и данас прикривене тачке, што је прави поглед на Београдску тврђаву. Под ноћма је раскријени, тврди хоризонт челој тврђавској илаина, просјор „куршине“ захваћен бочним бастионима. Ту је и централна калемегданска алеја за Горњи град, ту је Сахај-кула, ту је доле и Делилски конак.*

*Овај централни поглед на Тврђаву свакако треба оштријати и учинити досигујим. А кад то учинимо, онда ћемо, кад наиђемо из Кнез Михаилове улице, на дну једне нове калемегданске алеје да откријемо широки централни хоризонт Тврђаве.*²⁵

Сл. 11. Покушај да се ухвати и организује калемегданска осовина, аутор арх. Богдан Богдановић (извор: „Урбанизам Београда“, бр. 66/67, Београд, Завод за планирање развоја града Београда, 1982, стр. 231)

Поводом постављеног **Споменика захвалности Француској** на централној алеји, Бранко Максимовић наводи да је споменик својом фронталном страном оријентисан према главном прилазу, али да са те стране силулетно дејство скулптуре није довољно јасно.

Тај сјоменик је много изразитији, јаснији, са снажнијим силуетним дејством кад га посматрамо са стране... Сјоменик би остављао нејосреднији, снажнији утисак да је оријентисан својом бочном страном према главном урлазу. Томе у урлој говоре: изразитији композиционе замисли, урорције скулптуре и јосиамениа и силуетно дејство сјоменика у целини.²⁶

После многобројних дискусија и критика, **1927. године** израђен је **Генерални регулациони план за град Београд**. Најзначајније примедбе на план односиле су се на немогућност спровођења два дијагонална потеза на подручју Горњег дела Дорћолског кварта, као и на знатна проширења вароши на подручје Сењака, Дедиња, Лекиног брда и др. У овом плану утврђена је нова позиција Панчевачког моста.

На основу одредбе усвојеног Грађевинског закона из 1931. године, свака градска општина Краљевине Југославије била је дужна да у року од пет година изради свој регулациони план и уредбу (правилник) о његовом извођењу. С великим закашњењем, **1939. године** општински архитекти Даница Томић и Ђорђе Ковалевић израдили су **Генерални регулациони план Београда**. План је обухватио већу територију од оног из 1927. године, али углавном само санкционише постојеће стање настало неконтролисаним изградњом после 1918. године. Лева обала Саве и даље није обухваћена планом. Грађевински правилник, као саставни део тог плана, није урађен. Основни разлог дугогодишњег закашњења био је рад на припремању великог међународног конкурса за град Београд, који је требало да буде расписан 1941. године.

На основу Генералног плана из 1923. године, на празном платоу Доњег града, пред почетак Другог

светског рата, одређена је локација новог београдског Олимпијског стадиона за 40 000 гледалаца. За реализацију тако важног посла ангажован је професор из Берлина Вернер Марх. Овај пројекат део је ширег концепта који је у то време архитекта Драгиша Брашован развијао уз подршку градоначелника Београда Јеврема Томића, промовишући идеју о изградњи Новог Београда на левој обали Саве, који са старим делом града треба да представља хармоничну урбанистичку целину. Брашовановом плану за савску обалу испод Београдске тврђаве домаћи стручњаци безуспешно су се супротстављали. Остварење овог пројекта у духу империјалног архитектонског монументализма, осујетила је војна агресија у априлу 1941. године.²⁷

Током Другог светског рата, приобална зона Београда с великим саобраћајним објектима, железничким чвором и пристаништем претрпела је знатна разарања. Нестале су поједине историјске грађевине, културне институције, индустријски објекти и постројења. Од старих грађевина нестале су Народна библиотека на Косанчићевом венцу, Ђумрукана, хотел „Крагујевац“, као и читави блокови зграда с магацинима између обале Саве и Карађорђевог улице. Ланчани мост који је представљао значајно достигнуће грађевинске технике био је уништен минирањем. Једино сачувано сведочанство о некада живом саобраћају који се обављао преко Савског пристаништа представља зграда Капетаније из друге половине 19. века и објекат Бетон хале подигнут тридесетих година прошлог века. У физичком смислу, период после Другог светског рата, дуг преко шездесет година, није донео битне промене Београдској тврђави и Косанчићевом венцу.

Сл. 12 и 13. „Олимпијски“ Калемејдан према идеји немачкој архитектуре Вернера Марха (извор: „Београдска тврђава – сановник конјинуитетна Белој града“, ур. Зоран Ђукановић и Марина Андрић, Београд, ЈП „Београдска тврђава“, 2009, сир. 54–55)

ПРИКАЗ ПОДРУЧЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ У ИСТОРИЈСКИМ И УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА КАО ПРИЛОГ БУДУЋИМ ПРОЦЕСИМА ПЛАНИРАЊА

Период од 1945. године до данас

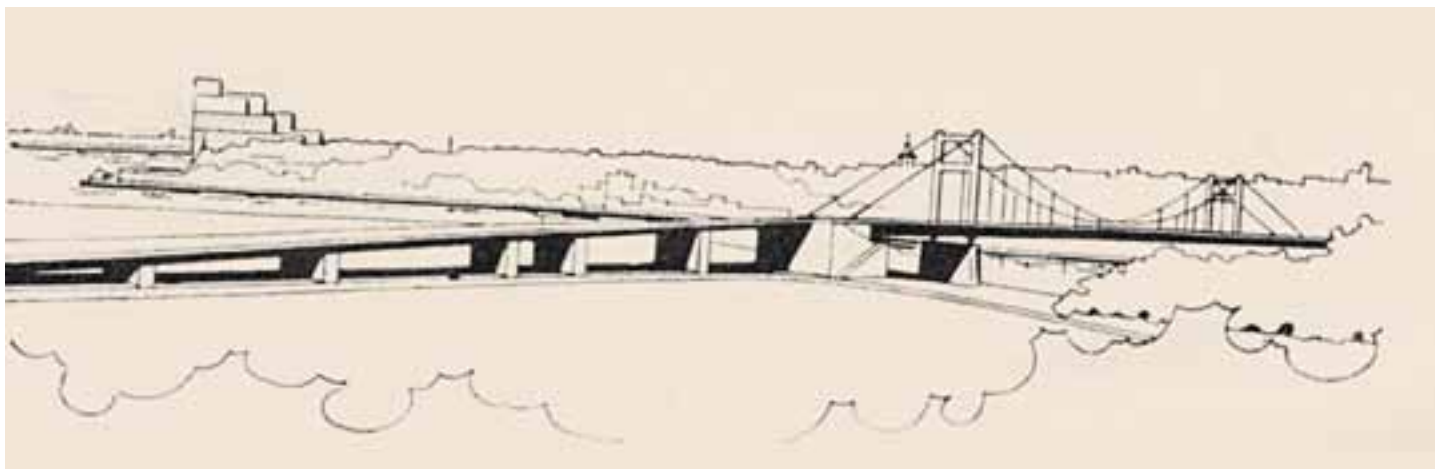
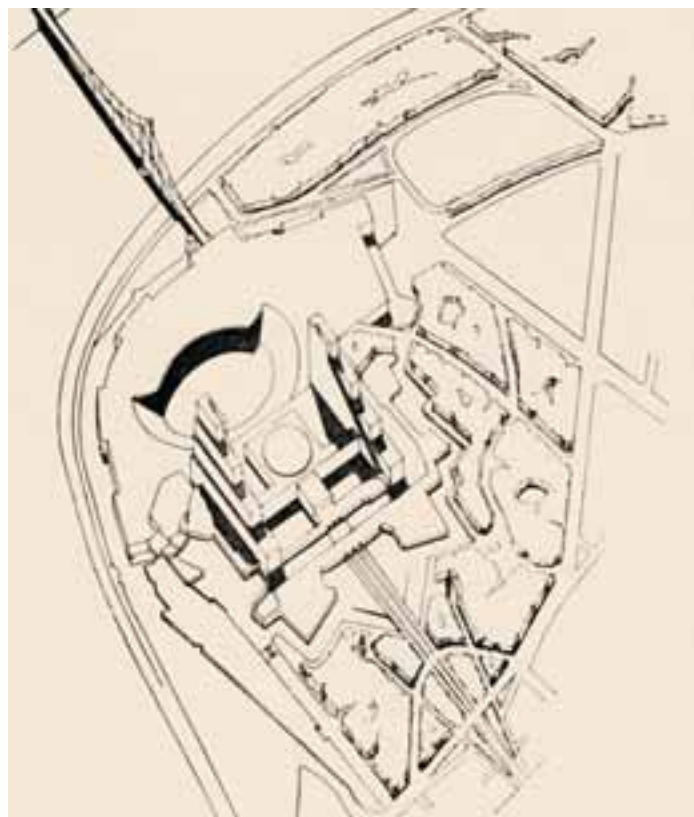
После ратних разарања, у ослобођеној земљи и у новим друштвеним условима, нова Југославија отвара путеве за развој урбанистичке теорије и праксе. У доба обнове, крајем 1945. године, основан је Урбанистички институт при Министарству грађевина НР Србије. За директора Института постављен је арх. Никола Добровић, коме је поверен задатак организовања Института. Уредба о оснивању Урбанистичког института НР Србије, коју је донела Влада НР Србије 23. марта 1946. године, одређује његову функцију и задатак.

Буђење свести о значају споменичког наслеђа, утицало је на то да је комплекс Београдске тврђаве демилитаризован у целости и стављен под заштиту државе, Решењем бр. 1108 од 2. 12. 1946. године, Одељења за заштиту споменика културе НР Србије при Уметничком музеју.

Под руководством архитекте Николе Добровића, започет је рад на **Идејном урбанистичком плану реконструкције Београда**, који је завршен је 30. септембра 1948. године. Урбанистички институт НР Србије је издао брошуру *Обнова и изградња Београда*, у којој је изнео низ предлога, замисли и основних поставки за реконструкцију града.

Један од предлога за *напоњавање* пластично-функционалне улоге Калемегдана у склопу будућег великог Београда, био је да се Доњи и Горњи град споје у једну функционалну целину, обухватајући снажном архитектонском пластиком и падине. Тврђавни објект предвиђен је као моћан постамент за подизање нових монументалних зграда.

Скица показује урбанистичку улогу београдског гробена, према речима аутора, *иљасиичне кресте и Калемегдана, снажно уздигнутој чела, а не оборене плаве. Тојографија итерена, логична урбанистичка иљасиичка града и идејности иошћуно се иодугарају, стварајући иосиодујући моштив са дејством на највећу моћу визуелну удаљености. Горњи и Доњи град – Калемегдан схваћени су у урбанистичком погледу као јединствен*

Сл. 14 и 15. Предлој за реконструкцију Калемегдана,
Урбанистички инстичијуи Министарства грађевина НР Србије, Београд, 1946.
(извор: „Урбанизам кроз векове I – Југославија“, Београд, Научна књија, 1950)

урбанистички мотив изражен игром великих архитектонских маса распоређених у два нивоа. Главни мотив Доњег града је политичко-спортски стадион, уграђен и удубљен, доследно спроведен хоризонтализам архитектонских маса. Тај хоризонтализам приближава се хоризонтализму огромних водених површина Дунава и Саве. На истакнутом месту политичко-спортског стадиона налази се Пантеон, који делом излази у простор гледалишта, а делом улази у камену масу Калемегдана у облику издубљеног простора. Сви ти удружени хоризонтализми водених и архитектонских маса представљају солидну естетску базу за вертикалну наградњу моћних архитектонских творевина на платоу Горњег града Калемегдана.²⁸

У вези са изградњом овако горостасних објеката предвиђено је преуређење Калемегданског парка с новим широким прилазом у симетричној осовини целе Тврђаве, као и изградња моста на шанцу између парка и истуреног равелина, испред самих тврђавских капија.

При урбанистичкој композицији нових архитектонских маса, сматрано је да је вођено рачуна не само о очувању старих тврђавских објеката већ и о потенцирању њихове улоге и лепоте у вези с новопројектованим објектима са којима сачињавају истоветан урбанистички елеменат.

Идејне скице из 1948. године, као и резултати дискусија у Друштву инжењера и техничара, представљали су основ за израду новог урбанистичког плана за подручје града Београда.

Генерални план Београда из 1950. године²⁹, чијом израдом је руководио **арх. Милош Сомборски**, први пут укључује град Земун у своје оквире, решавајући специфичан проблем прерастања постојећих градова на левој (Земун) и десној (Београда) обали Саве у јединствену урбанистичку целину. С обзиром на то да су различити историјски и политички утицаји који су условили независно и специфично формирање двају градова престали да делују, природно ширење Београда предвиђено је преко речних токова.

Генерални план Београда из 1950. године требало је да одговори на два значајна задатка и то: реконструкцију постојећег насеља и пројектовање нових делова града на потпуно слободним теренима. При реконструкцији постојећег града, тежило се за тим да се одржи континуитет историјског развоја града задржавањем добрих урбанистичких потеза прошлости, доводећи до пуног изражаја његове особености, лепоте његовог положаја, а да се уједно, смишљеном реконструкцијом, уклоне недостаци његовог хаотичног развоја и постигну најбољи услови за правилан развој у будућности.

У текстуалном делу елабората плана, у оквиру поглавља о зеленилу³⁰, наводи се да је планирано да се Калемегдански парк прошири на Горњи град, Доњи град и део приобалних терена поред Дунава, јер изванредан природни положај и обиље споменика прошлости пружају све услове да се овај парк преуреди у парк изузетне вредности и привлачности. Генералним планом предвиђене су значајне корекције и промене у домену саобраћаја, које се одражавају на простор парка Калемегдан. Оне обухватају следеће:

- траса железничке пруге на територији парка Калемегдан предвиђена је за уклањање,
- предвиђено је измештање трасе Доњоградског булевара ван Калемегдана,
- саобраћајница Тадеуша Кошћушка – Париска на делу према Великом Калемегдану спушта се у нижу етажу да би се обезбедиле неометане пешачке везе из града у парк,
- наговештена је могућност продужења Душанове улице преко Дунава и Ратног острва према Земуну.

Границе подручја Калемегдана пружају се од обале Дунава правцем Улице Тадеуша Кошћушка, Париском улицом до ограде Савског пристаништа, па поред ове ограде на север до северног улаза (излаза) у пристаниште према обали Саве, затим обалом Саве и Дунава до полазне тачке. Ове границе утврђене Генералним планом из 1950. године, потврђене су **Одлуком о заштити, уређењу и одржавању Народног парка Калемегдан 1952. године** (*Службени гласник*, бр. 1–2 од 29. 2. 1952. год.).

Суседне површине дуж границе парка Калемегдан, према Генералном плану су углавном блокови стамбених и пословних зграда. Међутим, смерницама **Регулационог плана Општине Стари град (1960–1962)** извесне површине специфичне намене повезују се с парком Калемегдан, и то:

- појас између обале Дунава и железничке пруге, од Улице Тадеуша Кошћушка до предузећа „Стандард бетон“, предвиђа се за изградњу фискултурног центра Општине Стари град и као зелени масив прикључује се територији парка Калемегдан;
- блок између улица Париске, Васине, 7. јула и Кнез Михаилове намењен је изградњи градског музеја као слободног објекта, с тим да се цео тај простор прикључи централном делу парка Калемегдан;
- комплекс Савске падине дуж будућег кеја у Карађорђевој улици третира се као зелени појас са слободном изградњом друштвених и јавних објеката и повезује се у целину с падином Калемегдана; пристаниште на почетку Карађорђевој улици задржава се на истом месту, али само као путничко, док се теретно укида, односно измешта.

Сл. 16. Генерални план Београда (1950), Ошњи приказ Генералног плана, рук. израде арх. Милош Сомборски, размера 1:10.000 (извор: „БЕОГРАД Генерални урбанистички план 1950“, ур. Оливер Минић, Извршни одбор НО Београда, 1951)

Повремени, појединачни захтеви за мање интервенције на подручју Калемегдана условили су потребу за израдом јединственог детаљног плана, којим би се такве парцијалне интервенције контролисале и међусобно усклађивале, имајући у виду целинско решење.

Решењем Завода за заштиту споменика културе града Београда бр. 290/4 од 31. 5. 1965. године, Београдска тврђава проглашена је спомеником културе. У заштићено подручје укључује се трамвајска окретница са стамбеним блоком све до Великих степеница, тако да се граница споменичког комплекса природно продужава преко Париске улице до обале Саве код путничког пристаништа.

Детаљни урбанистички план Калемегдана из 1969. године (Сл. лист града Београда, бр. 6/69)³¹ израђен је у Урбанистичком заводу града Београда у групи за Калемегдан, под руководством архитеката Смиље Каначки и Александре Бановић.

Разматрајући поставке Генералног плана којим је предвиђена регулација обала Саве и Дунава, укључујући и део под Доњим градом, Детаљним планом

предвиђено је да се западна половина Доњег града од већ изграђеног кеја на Сави до куле Небојше не насипа, односно, да се обала остави у природном стању јер је на овом делу Тврђаве вода у блиском контакту са зидовима и тај контакт би требало што више истаћи. Сматрало се да би зид било какве обалоутврде на овом месту конкурисао зиду Тврђаве.

Предвиђено је да се северни приобални појас од куле Небојше до предузећа „Стандард бетон“ насипа до коте 77.20, јер се на већем делу ове територије планира лоцирање спортског центра. Аустријски бедеми Доњег града иза овог дела приобалног појаса знатно су удаљени од воде (око 200–240 м), а ров испред њих омогућава насипање приобалног појаса без затрпавања тих бедема.

Према овом детаљном плану, **споменичку функцију Београдске тврђаве** и целог подручја Калемегдана потребно је афирмисати на следећи начин:

- специфичном архитектонско-урбанистичком пластиком у простору Београда;
- историјски аутентичним амбијентима тврђавских простора као отвореним музејом историје Београда;

- сценографски погодним амбијентима појединих простора као отворених позорница културних манифестација које асоцирају на догађаје из историје Београда;
- значајним савременим монументима.

Специфична архитектонско-урбанистичка политика Београдске тврђаве обезбедиће се очувањем њене силуете уз евентуалну реконструкцију доминантних делова.

Музејска намена оствариће се повезивањем аутентичних налаза и амбијената из свих епоха историје Београда, обилазном комуникацијом музејског карактера.

Сценска намена оствариваће се у појединим најатрактивнијим амбијентима (Горњи град са ровом, источни цвингер, источни део Доњег града са приобалним појасом и средњовековним пристаништем и западни цвингер изузимајући простор велике аустријске барутане).

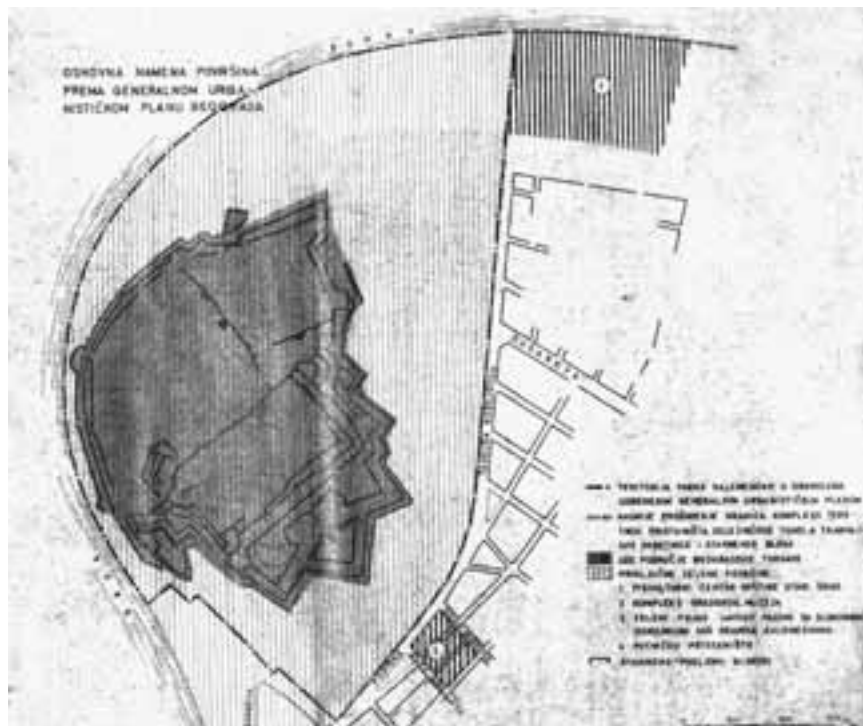
Савремени монументи могу наћи места у експонираним деловима заштитне зоне – на главним прилазима Тврђави, а изузетно на територији Тврђаве као доминанте које допуњавају њену првостепену пластику.

Планом се свака од ових функција детаљно разлаже нумерички и по локацијама.

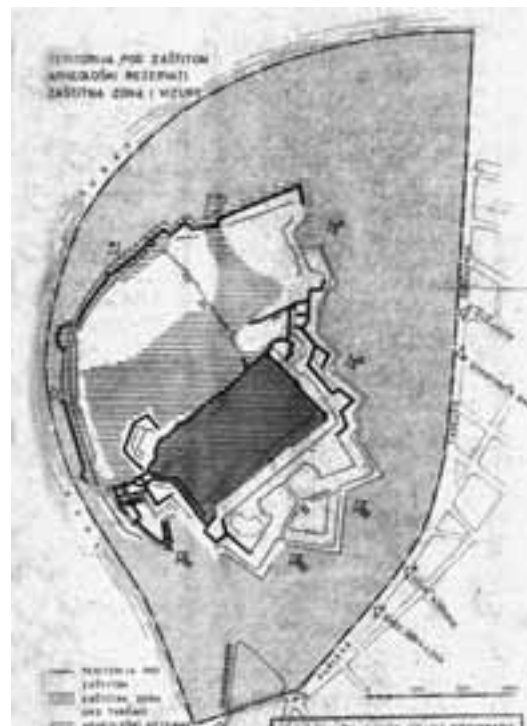
Реализација Плана у смислу дефинитивног уређења, условљена је решавањем следећих урбанистичких проблема општеградског значаја:

- измештањем железничке пруге с територије парка,
- укидањем Доњоградског булевара,
- измештањем трамвајске пруге са окретницом на Савској падини,
- укидањем теретног пристаништа, односно његовим пресељењем низводно на Дунаву,
- исељењем индустрије „Партизан“ (фабрика „Беко“) у другу зону града,
- расељавањем и уклањањем стамбеног блока између улица Карађорђеве, Париске и Великих степеница и
- исељењем школе „Петар Драпшин“, уз могућност адаптације или замене постојеће зграде за објект друге намене који одговара програму парковског уређења.

Као посебан проблем за коначно уређење Калемегдана у Плану се истиче постојање Зоолошког врта, чији садржај није у супротности с парковском наменом, али чије просторне потребе у будућности не могу да се ускладе с предвиђеним програмом.

Сл. 17. Детаљни урбанистички план Калемегдана из 1969. године, Основна намена површина према Генералном плану Београда из 1950. године (извор: Детаљни урбанистички план Калемегдана, Центар за документацију Завода за заштитну споменика културе града Београда)

Сл. 18. Детаљни урбанистички план Калемегдана из 1969. године, Територија под заштитом, археолошки резерви, заштитна зона и визуре (извор: Детаљни урбанистички план Калемегдана, Центар за документацију Завода за заштитну споменика културе града Београда)

ПРИКАЗ ПОДРУЧЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ У ИСТОРИЈСКИМ И УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА КАО ПРИЛОГ БУДУЋИМ ПРОЦЕСИМА ПЛАНИРАЊА

Такође, Планом се констатује да би реконструкција саобраћајнице Тадеуша Кошћушка – Париска и спуштање њене трасе у тунел испред главних улаза у парк, иако није у непосредној вези с коришћењем и уређењем Калемегдана, допринела квалитетнијој и безбеднијој вези са градом.

Генерални урбанистички план Београда из 1972. године (*Сл. листић града Београда*, бр. 17/72)³², чијом израдом су руководили **архитекти Александар Ђорђевић и Милутин Главички**, имао је сличан став према Калемегдану и Тврђави као и План из 1950. године. Истакнут положај Београда на двема великим рекама наглашава се као најмаркантнија појава у простору и обележје београдске средине. Њене озелењене обале и шеталишта дуж њих, као и организација нових делова централне зоне, апострофирани су као обележја лика Београда.

Један од најважнијих урбанистичких циљева у развоју Београда је, између осталог, искористити природне и створене вредности града за истицање и развијање његове лепоте и чувати његово културно наслеђе и амбијенте.

до 1985. године, израђена је **Студија централне зоне Београда**.³³

Овом студијом је, у погледу акција за унапређење активности и квалитета урбане средине старог језгра Београда, између осталог, планирано искључење саобраћаја из Кнез Михаилове улице и њено уређење као пешачке зоне, уређење Косанчићевог венца као пешачке подзоне историјско-амбијенталног карактера, док се заштићена споменичка целина Београдске тврђаве штити у постојећим границама, које обезбеђују да Београдска тврђава с Калемегданом трајно остане посебан и најјачи акценат панорама Београда са његове савске и дунавске стране.

Такође, разрада поставки Генералног плана у односу на конкретне саобраћајне правце, линије ЈГС-а и станице у централној зони, везује се преваходно за разраду београдског железничког чвора који се лоцира у Прокопу. То за последицу има ослобађање речних обала од железничких постројења, тако да оне постају део зеленог појаса града.

Имајући у виду да су Кнез Михаилова улица и Београдска тврђава, Студијом централне зоне оцењене као

Сл. 19. Генерални урбанистички план Београда из 1972. године, рук. израде арх. Александар Ђорђевић и арх. Милутин Главички (извор: Урбанистички завод Београда, Центар за документацију и информатику)

Предвиђено је да се реализација Генералног плана из 1972. године одвија на основу посебних програма просторног развоја и изградње Београда – етапних планова. У оквиру првог етапног плана који је требало да провери и даље разради поставке Генералног плана на просторима који ће се изграђивати

зоне велике привлачности и високог комуникационог ранга, **Студијом техничко-економске подобности брзог јавног градског саобраћаја у Београду** предвиђено је да се једна од линија прве етапе метроа (М2) заврши код Калемегдана, са станицом у Рајићевој улици (са извлачником који задире дубоко испод Калемегдана).³

Изменама и допунама Генералног урбанистичког плана Београда 1985. године (Сл. лист *Града Београда*, бр. 17/72, 31/83 и 2/85)³⁵, чијом израдом је руководио **арх. Константин Костић**, концепција просторне организације града, између осталог, заснива се на очувању физиономије појединих квалитетних делова града уз развијање нових градских целина у складу с постојећим вредностима. Ослобађање десне обале Саве и Дунава од вишеструких токова саобраћаја и техничких постројења најважнији је циљ, чије постизање отвара пут за суштинско уређење старе вароши Београда.

Постепено увођење примарне инфраструктуре и заштите од подземних вода битан је предуслов за активирање коришћења подручја Доњег града Београдске тврђаве, које стоји као велики неискоришћени потенцијал са спрегом рекреације и пословних активности. Стога је планирано да се у периоду примене Генералног плана приступи припремама и главним радовима за увођење савремене инфраструктуре.

Основним концептом развоја транспортног система града, задржавају се коридори прве фазе система метроа, а у речном путничком саобраћају предвиђа се реконструкција постојећег пристаништа које ће моћи да прими сав међународни и међуградски саобраћај. Ово ће обезбедити услове за развој речног туристичког саобраћаја и прихват редовних и сезонских бродова.

У складу са одредбама Измена и допуна Генералног урбанистичког плана Београда из 1985. године, донете су **Измене и допуне Детаљног урбанистичког плана Калемегдана – путничко пристаниште „Београд“ на Сави** (Сл. лист *Града Београда*, бр. 15/88).³⁶ Овим изменама и допунама измењен је основни план из 1969. године у односу на намену простора и границу подручја у делу између Доњоградског булеvara, Карађорђевог улице с једне стране и реке Саве с друге стране, од моста у Бранковој улици до бастиона Светог Јакова. Измене и допуне се састоје у следећем:

- комплекс земљишта основним планом намењен зони одмора и рекреације са дечјим игралиштима, мења намену у површине за изградњу путничког пристаништа;
- проширује се граница основног плана обухватањем комплекса земљишта између Карађорђевог улице, моста у Бранковој улици и реке Саве;
- обухвата се и део водне површине реке Саве, између моста у Бранковој улици и бастиона Светог Јакова.

Изменама и допунама овог плана предвиђено је задржавање следећих објеката: зграде Капетаније, дела постојећег железничког тунела и дела Бетон хале, који мења намену у садржаје општег центра.

Објекат Бетон хале се задржава и предвиђа за реконструкцију. У првој етапи, при уклањању железнице

Сл. 20. *Измене и допуне Генералног урбанистичког плана из 1985. године, руководиоц израде арх. Константин Костић (извор: Урбанистички завод Београда, Центар за документацију и информатику)*

пруге, задржава се објекат у целој дужини (око 330 м), с тим што се реконструише део објекта у дужини од 247,5 м, а преостали део се презентује у конструкцији. У другој етапи, после уклањања железничких колосека, предвиђено је рушење дела Бетон хале и железничког тунела у дужини од 15 конструктивних поља (82,5 м, што представља растојање од краја објекта до друге дилатационе спојнице северног дела објекта). Такође се предвиђа изградња четири нова пристана, тако да се, с постојећих пет, обезбеђује довољан број места за пристајање бродова.

Кеј поред Саве, од моста у Бранковој улици континуирано до краја вертикалног кеја и даље, поред приобалног бедема до бастиона Светог Јакова, планиран је за уређење као део јединственог шеталишта које се по ДУП-у Калемегдана даље наставља обалом Дунава поред СРЦ „25. мај“ и насеља Дорћол. Простор намењен за паркинг планиран је између трамвајске окретнице и крова Бетон хале, са улазом из Доњоградског булеvara.

Планом је утврђена и локација за постављање споменика браниоцима Београда у делу приобаља на потезу између Спортско-рекреативног центра „25. мај“ (сада „Милан Гале Мушкатиновић“) и куле Небојше.

Измене и допуне Детаљног урбанистичког плана Калемегдана – путничко пристаниште „Београд“ на Сави стављене су ван снаге у појединим деловима, након доношења **Генералног плана Београда 2021 (2003)**, затим доношењем **Плана детаљне регулације за изградњу бициклическе стазе од Дорћола до Аде Циганлије (2005)**, као и доношењем **Плана детаљне регулације просторне целине Косанчићев венац (2007)**.

Основно полазиште **Генералног плана Београда 2021** (Сл. лист града Београда, бр. 27/03, 25/05, 34/07 и 63/09)³⁷ афирмација је урбаног континуитета, током којег се градитељско наслеђе поставља као необновљив ресурс и стимуланс развоја. Планом се зато штите и промовишу споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места, природни пресеци терена са историјски потврђеним и естетски вреднованим изграђеним реперима, визурама и силуетама, с циљем да се очувају дух и карактер урбаног простора, трајно назначе и презентују сви вредни елементи градске структуре и дефинишу путеви успостављања континуитета са оним аспектима града који даље расту и развијају се.

Градски простори примарне туристичке вредности су стара језгра Београда и Земунa, привредне и рекреативне зоне, али њихова вредност, као и нове могућности и потребе, везују се нарочито за просторе уз обале Саве и Дунава. Планира се уређивање Калемегдана и Гардоша, пристаништа на Сави и проширење пешачких зона.

Контакт нових градских зона с речним обалама треба реализовати у Горњем Земуну, код Бродоградилишта у Савском амфитеатру, на Старом сајмишту, у Карађорђевој улици испод Косанчићевог венца, на Калемегдану (Доњи град), у дунавском басену на Дорћолу (марина, Стара централа, простор железнице и стоваришта) итд.

Сл. 21. Извод из Генералног плана Београда 2021, Планирано коришћење земљишта, рук. израде арх. Владимир Маџура и арх. Миодраг Ференчак (извор: Урбанистички завод Београда. Центар за документацију и информатику)

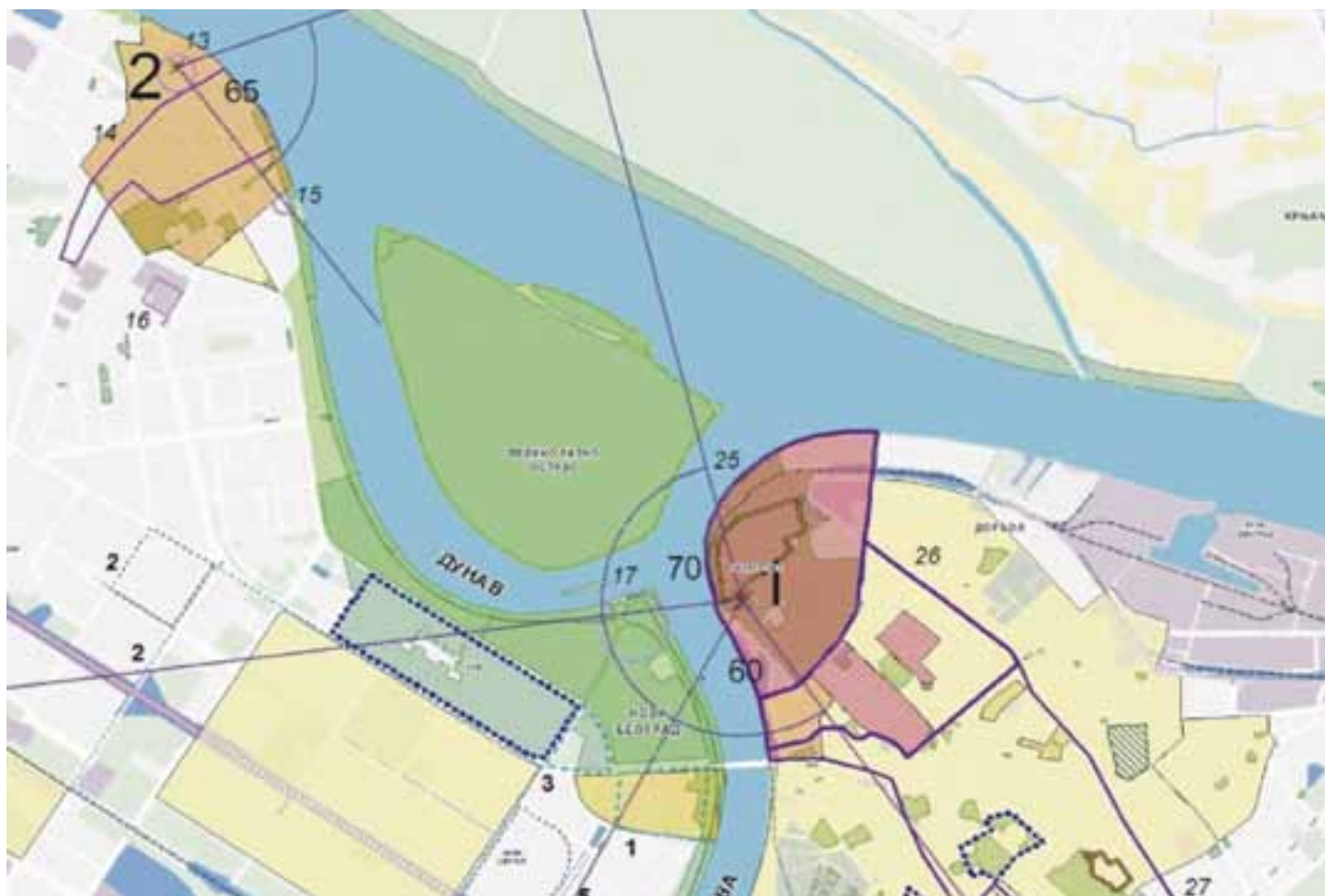
Због значаја просторних културно-историјских целина у оквиру традиционалног центра Београда, предлаже се, као увод у реализацију Генералног плана, **израда великих пројеката** за највредније и најпотентније просторе као што су: **Београдска тврђава**, Теразијска тераса, Савски амфитеатар, и репрезентативни градски потез Мањез – Славија – Врачарски плато.

Београдска тврђава је историјско језгро Београда, чије су основе уређења и коришћења дефинисане у првим годинама стицања независности српске државе, са свешћу о јединственом значају овог простора, који је пројашен за културно добро од изузетног значаја.

Иако зеленило није главна намена овог простора, оно јесте његова карактеристика и специфичан оквир за објекте уређења и у том контексту ја треба прецизирајући при будућем уређењу простора као јавног, претежно неизграђеног, са могућношћу комбинабилних јавних намена и пратећих комерцијалних намена, пре

свега у постојећим објектима. Објекти бившег шерејног приспаништа на Сави са најкривеном галеријом за пролаз железнице, предложен је за трансформацију у простор за комерцијалне делатности, функције центра и објекти утиничког приспаништа. На дунавској страни предвиђено је задржавање блока „Беко“ и његова трансформација у намену центра. Концентрација комерцијалних делатности на ободу Тврђаве, на некадашњем појезу живих веза обала Саве и Дунава са чаршијом, представља комлементарну активност и дојуну садржаја Београдске тврђаве.

Гале Мушкатиновић“ и насеља Дорћол. Дорћолску марину треба допунити садржајима центра и ревитализовати зграду Старе електричне централе. Заједно с Марином, блок „Беко“ постаје нови пункт централних садржаја на дунавској страни. Простор који заузимају железничка постројења, паралелна са Дунавском улицом, трансформише се тако да ослобођени простор постаје јавна зелена површина – парк, с могућношћу изградње појединачних објеката за активности центра у његовом склопу.

Сл. 22. Генерални план Београда 2021, Трајна добра Београда, 2001
(извор: Урбанистички завод Београда, Центар за документацију и информатику)

За блок између улица Тадеуша Кошћушка, Душанове и Дунавске трансформација је условљена заштитеним подручјем Београдске тврђаве, што подразумева ограничење вертикалне регулације и веће учешће неизграђеног (слободног) и озелењеног простора.

На дунавској обали планови даљег уређења подразумевају озелењавање површина и подизање дрвореда на Дунавском кеју, испред Спортског центра „Милан

Концепт развоја железничког саобраћаја заснива се на потпуном укидању садржаја железнице са подручја Дорћола. До потпуног укидања и измештања садржаја железнице, предвиђено је да пруга око Калемегдана буде коришћена с посебним режимом рада за потребе привредне зоне на потезу Панчевачки мост – Лука Београд. Планирано укидање подразумева и измештање станице Доњи град на Ада Хуји. Измештањем

ПРИКАЗ ПОДРУЧЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ У ИСТОРИЈСКИМ И УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА КАО ПРИЛОГ БУДУЋИМ ПРОЦЕСИМА ПЛАНИРАЊА

железничких колосека оствариће се непосредан контакт приобаља са градским простором. Генералним планом се за нови зоолошки врт као могуће локације предлажу две: Велико благо и Железовац.

После доношења Генералног плана Београда 2021 (2003), израђен је и усвојен **План детаљне регулације за изградњу бицикличке стазе од Дорћола до Аде Циганлије (2005)**³⁸. Изградња бицикличке стазе на овом простору започета је 1997. и завршена 1999. године. Тада је била намењена бициклистима и пешацима. Веома је добро прихваћена од Београђана и

пешачки садржај од бицикличког. Реализација стазе у зони Београдске тврђаве условљена је планираним размештањем железничке пруге око Калемегдана.

Поједини делови заштићене околине споменичког комплекса Београдске тврђаве обухваћени су **Планом детаљне регулације просторне целине Косанчићев венац** (Сл. лист *Града Београда*, бр. 37/07). Овим планом дефинисани су урбанистички услови за просторну и економску обнову, реконструкцију и трансформацију подручја Косанчићевог венца, као и услови за квалитетну визуелну и функционалну везу између градског

Сл. 23. План детаљне регулације просторне целине Косанчићев венац, Планирана намена површина
(извор: Урбанистички завод Београда, Центар за документацију и информатику)

врло брзо постала је тесна за све већи број бициклиста и пешака. Како би се ублажили настали конфликти између бициклиста и пешака, поготово на деоници од СЦ „Милан Гале Мушкатировић“ до Путничког пристаништа, **Планом детаљне регулације за изградњу бицикличке стазе од Дорћола до Аде Циганлије** (Сл. лист *Града Београда*, бр. 25/05) планирана је корекција стазе тако што је, где год је то било могуће, раздвојен

центра – подручја Кнез Михаилове улице и реке Саве, атрактивна, садржајима богата, пешачка веза дуж приобаља са бастионом Светог Јакова, Доњим и Горњим градом Београдске тврђаве, а у будућности и са Савским амфитеатром. Територија Плана обухвата целину Косанчићевог венца и део савског приобаља од Улице Браће Крсмановић низводно до око 30 м од краја Бетон хале.

Зона приобаља обухвата простор између реке Саве и објеката уз Карађорђеву улицу. Саобраћај различитих видова (колски, трамвајски, речни, бициклички и пешачки) основна је карактеристика ове зоне. То је зона велике концентрације корисника у будућности, што ће бити условљено преплитањем помених видова саобраћаја и планираном јавном наменом садржаја (у функцији приобаља) у објекту Бетон хале.

Зона пристана обухвата простор акваторије реке Саве дуж постојеће вертикалне обалоутврде, у ширини од око 50 м, у оквиру које је планирано постављање пристана за међународни и локални речни путнички саобраћај.

Бетон хала је подигнута за потребе Луке Београд, али више није у првобитној функцији. Својом величином, значајно учествује у формирању и сагледавању силуете Београда и Београдске тврђаве, због чега Планом није дозвољено њено надзиђивање, а будући садржаји објекта дефинисаће се одговарајућим урбанистичким планом (пројектом) након израде студије приобаља. Такође, планирана је и трансформација постојећег објекта тунела у основне и пратеће садржаје јавних функција, уз могућност функционалног повезивања са објектом Бетон хале.

Наведене минималне интервенције уређења имају за циљ да омогуће функционисање зоне до израде студије приобаља, којом би требало простор приобаља дефинисати као препознатљив амбијент којим се Београд спушта на обале својих река. Планом је унапређена мрежа пешачких кретања подизањем квалитета постојећих пешачких површина и планирањем нових, атрактивних пешачких потеза и амбијената. Планиране пешачке површине омогућиће континуално повезивање садржаја и објеката на подручју плана, везу са околним контактним просторима градског центра, те везу великог степенишног силаза с Калемегдана и садржаја у приобаљу.³⁹

Постојеће визуре са Великих степеница, визуре с планираног видиковца на Косанчићевом венцу – јединствени су примери изласка београдских улица на реке, који се Планом штите и афирмишу. Такође, визуре с Калемегдана на простор приобаља и Савски амфитеатар и визура дуж Бранкове улице на реку Саву и на плато Косанчићевог венца – заштићене су визуре.

Како због веома велике временске дистанце од израде и доношења Детаљног урбанистичког плана Калемегдана (1969), тако и у циљу усклађивања с наменама усвојеног Генералног плана Београда 2021, на иницијативу „*Property development*“ д. о. о. из Београда,

донета је одлука да се приступи измени дела постојећег плана израдом **Плана детаљне регулације за део територије општине Стари град – блока између улица: Дунавске, Тадеуша Кошћушка и Булевара војводе Бојовића**. С обзиром на то да је реч о простору у оквиру културног добра од изузетног значаја за Републику Србију, израда предметног плана детаљне регулације требало би да се базира на методологији и принципима *интегративне конзервације* (техничка конзервација, реконструкција, рестаурација, ревитализација), као и на урбанистичкој заштити простора (очување хоризонталне и вертикалне регулације, очување силуета и визура, аутентичних материјала, боја и оних архитектонских елемената којима се дефинише и препознаје простор и физичка структура одређеног подручја).

У елаборату заштите културно-историјског наслеђа, рађеном за потребе израде предметног плана, а којим се третира простор Београдске тврђаве и њене заштићене околине, експлицитно се износи став Службе заштите да је неопходно измештање железничке пруге и транзитне колске саобраћајнице из приобалног појаса, као и уклањање, у целини или делимично, неодговарајућих садржаја (Зоолошки врт, зона индустрије и складишта, бесправно подигнути објекти и сл.).

Поред овог плана који је у изради, у контактном подручју Београдске тврђаве предузеће „GDG“ д. о. о. из Београда покренуло је иницијативу за **Измену Плана детаљне регулације просторне целине Косанчићев венац за блок између улица: Карађорђево, Париске и Улице Велике степенице**, због немогућности да се на основу важећег плана изврши обједињавање катастарских парцела 1934 и 1935 КО Стари град, а у циљу стварања целовитог и квалитетног урбанистичког и архитектонског решења за тај простор. Стамбено-пословни блок, који је предмет рада, мале је површине и периферно је лоциран у односу на просторну културно-историјску целину Косанчићев венац. Међутим, специфичност овог блока лежи у томе што спаја три значајне а потпуно различите целине: Споменички комплекс Београдске тврђаве, Споменички комплекс Косанчићевог венца и приобални појас реке Саве. Окосницу реорганизације урбанистичког решења блока чини увођење нове пешачке комуникације која пружа могућност за трансформацију дела блока према Карађорђевој улици и формирање двеју појединачних локација: Карађорђево 7 – Париска 5 и Карађорђево 9, док остали делови блока углавном задржавају решења из важећег плана.

ПРИКАЗ ПОДРУЧЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ У ИСТОРИЈСКИМ И УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА
КАО ПРИЛОГ БУДУЋИМ ПРОЦЕСИМА ПЛАНИРАЊА

Сл. 24. Раг студијенаја Архитектонској факултету Универзитета у Београду у оквиру програма *Public Art & Public Space*, ментор арх. Зоран Ђукановић (извор: „Београдска тврђава – сановник континуитета Белограда“, ур. Зоран Ђукановић и Марина Андрић, Београд, ЈП „Београдска тврђава“, 2009)

Поред изложених досадашњих официјелних идеја и услова за уређење и унапређење простора Београдске тврђаве, овај споменички комплекс био је и даље је честа тема књижевника, песника, сликара, вајара и других уметника, као и студентских радионица и пројеката⁴⁰, што све може и треба да буде инспиративно за креирање будућег уређења и начина коришћења Београдске тврђаве.

Недавно расписан и окончан Међународни конкурс за идејно архитектонско-урбанистичко решење објеката Центар на обали „Бетон хала“, на простору између Савског пристаништа и Калемегданског парка у Београду, имао је за циљ прикупљање нових идеја о могућностима уређења и унапређења предметног простора у складу са утврђеним условима и захтевима Службе заштите и планирања.⁴¹

Сл. 25. Један од два првонарађена рада на Међународном конкурс за идејно архитектонско-урбанистичко решење објеката Центар на обали „Бетон хала“ на простору између Савског пристаништа и Калемегданског парка у Београду, аутора **Sou Fujimoto Architects consultant Ove Arup Japan** (извор: www.betonhala.com)

ЗАКЉУЧАК

Историјски развој и посебан географски положај Београда нису ишли у прилог дужем трајању и очувању наслеђених културно-историјских слојева. Генезу развоја Београда, чија је крајња тачка фиксирана Јосимовићевим *Предлојом за реулисање старе вароши Београда у шанцу 1867. године*, и поред обимне историографске грађе – тешко је пратити. Јосимовићев европски модел је од изузетног значаја за урбанистички развој Београда. Постепеном реализацијом овог предлога, турска погранична варошица претворила се у велики град са европском урбаном структуром. После овог Јосимовићевог дела, појављује се низ предлога, пројеката, а затим и генералних урбанистичких планова за унапређење урбане структуре Београда.

Комплекс Београдске тврђаве, као вишеслојни археолошки локалитет, представља најбогатију ризницу материјалних остатака прошлости, који превазилазе своју материјалну вредност општим значајем и значењем, без којих не би било могуће проучавати историјски развој Београда и друштва у целини. Подигнута је почетком првог миленијума као палисада са земљаним бедемима, да би се током векова развијала у римски каструм (II век), византијски кастел (VI–XII века), средњовековну утврђену престоницу српске деспотовине (XIII–XV века) и на крају аустријско/османлијско артиљеријско утврђење (XVII и XVIII век). Данас, Београдска тврђава са парком Калемегдан чини јединствену споменичку целину и представља својеврстан музеј прошлости Београда.

Пратећи пројектантске и планерске замисли појединих аутора у одређеним временским пресецима, уочавају се различити приступи у погледу уређења и функционалних елемената Београдске тврђаве: од оних који би све да мењају и поново изграде до оних који би све очувају. За будуће процесе планирања на подручју Београдске тврђаве, значајно је познавање чињеница изнетих у овом раду.

У склопу унапређења туристичке и културне понуде Београда, приоритетан задатак Службе заштите и планирања јесте будуће уређење Београдске тврђаве у складу с њеним историјским значајем.

Београдска тврђава са Калемегданом, акваторијом ушћа Саве у Дунав и природним вредностима Великог ратног острва представља визуелну и просторну доминанту у слици града и треба трајно да остане најснажнији акценат панораме Београда са његове савске и дунавске стране. Имајући на овом месту у виду изванредан склад природе и људског стваралаштва, у будућој планској разради подручја Београдске тврђаве, поред културно-историјских слојева наслеђа, значајно је и очување урбаног пејзажа (предела). Визуре на Београдску тврђаву и Косанчићев венац са реке, као и визуре са Београдске тврђаве и Косанчићевог венца на реку и нови град на левој обали Саве, чине засебну, јединствену и изузетну вредност овог простора.

Такође, потребно је афирмисати кретање пешака и бициклиста поред воде, посебно сагледавајући очекивани прилаз туриста са воде, као и везу ових саобраћајних токова са градским улицама на гребену и даље (степеницама, ескалаторима, пасарелама, лифтом и др.) са Савским шеталиштем, парком Калемегдан и просторијама Београдске тврђаве. Продор и прожимање урбаног ткива централне и приобалне зоне Београда не смеју да наруше природни и историјски контекст Београдске тврђаве.

Дугорочно треба тежити очувању изузетних природних вредности приобалних предела Саве и Дунава (с Великим ратним острвом и острвом Чапља), као и културно-историјских и урбанистичко-архитектонских вредности заштићених просторних културно-историјских целина које се ослањају на реке (Београдска тврђава, Косанчићев венац, Старо језгро Земуна, Приобална зона Новог Београда) и њиховој интеракцији и интеграцији, кроз пројекат којим би се ово средиште урбане генезе Београда предложило за Унескову листу светске природне и културне баштине.

ПРИКАЗ ПОДРУЧЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ У ИСТОРИЈСКИМ И УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА КАО ПРИЛОГ БУДУЋИМ ПРОЦЕСИМА ПЛАНИРАЊА

НАПОМЕНЕ:

- 1] О настанку и развоју фортификација Београдске тврђаве и њеном значају у токовима европске цивилизације видети у: Марко Поповић, *Београдска тврђава*, ЈП „Београдска тврђава“, Београд, 2006.
- 2] Богдан Богдановић, *Урбс & Лојос*, Градина, Ниш, 1976, стр. 29.
- 3] Светислав Вученовић, *Урбани развој Косанчићевој венца у Београду*, Саопштења, XXIV, Београд, 1992, стр. 143–157.
- 4] Марко Поповић, *Остаци античкој Синигунума у урбаном језгру савременог града*, Наслеђе, I, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 1997, стр. 11–24.
- 5] Према Д. Ђурић-Замоло (*Београд као оријентална варош иод Турцима 1521–1867*, Београд, 1977, стр. 163), траса турских утврђења пролазила је западно од данашње железничке станице на Дунаву, преко Ташмајдана према старом мосту на Сави.
- 6] *Београд кроз векове*, календар/монографија за 1994. (Београд, DBR Publishing и Библиотека града Београда, 1994). Међу архивским плановима и ведулама града, посебно су значајни они које су радили војни инжењери током краћих или дужих периода аустријске окупације Београда (Андреа Корнаро, Морандо Висконти и др.).
- 7] М. Поповић, *Београдска тврђава*, стр. 264–265.
- 8] Жељко Шкаламера, *Планови Београда из 1789. године*, Урбанизам Београда, бр. 24, Завод за планирање развоја града Београда, Београд, стр. 19–24.
- 9] С. Вученовић, *наведено дело*, 148–149.
- 10] Бранко Максимовић, *Реконструкција и проширење града од 1867. до 1914. године*, у: Историја Београда, књ. II, ед. Васа Чубриловић, Просвета, Београд, 1974, стр. 307–315.
- 11] Бранко Максимовић, *Јосифовићева реконструкција Београда у Шанцу*, Годишњак музеја града Београда, књ. IV, МГБ, Београд, 1957, стр. 207–235.
- 12] Бранко Максимовић, *О зеленилу Београда*, Годишњак музеја града Београда, књ. III, МГБ, Београд, 1956, стр. 325–366.
- 13] *Историја Београда*, књ. II, ед. Васа Чубриловић, Просвета, Београд, 1974, стр. 318.
- 14] Светлана Недић, *Урбанистичко уређење Београда од 1886–1914*, Годишњак града Београда, књ. XXIII, МГБ, Београд, 1976, стр. 175–210.
- 15] Милош Р. Перовић, *Искусства прошлости – Истичивање алтернативних модела града*, Завод за планирање развоја града Београда, Београд, 1985.
- 16] Alban Chambon, *План вароши Београда 1912*, у: Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века, Урбанистички завод Београда, Београд, 2010, стр. 19.
- 17] Милка Милатовић, *Албан Шамбон: Генерални урбанистички план Београда*, Годишњак града Београда, књ. XXVII, МГБ, Београд, 1980, стр. 221–238.
- 18] Милош Сомборски, *Развој Београда између два рајна*, у: БЕОГРАД генерални урбанистички план 1950, ур. Оливер Минић, Извршни одбор НО Београда, Београд, 1951, стр. 40–51.
- 19] Бранко Максимовић, *Урбанистички развој Београда између два рајна*, у: Историја Београда, књ. III, ед. Васа Чубриловић, Просвета, Београд, 1974, стр. 163–171.
- 20] Зоран Љ. Николић и Мирко Радоњић, *Тајна Новог Београда*, Графички атеље Богдановић, Београд, 2010, стр. 58–59.
- 21] Светлана Недић, *Генерални урбанистички план Београда из 1923. године*, Годишњак града Београда књ. XXIV, МГБ, Београд, 1977, стр. 301–308.
- 22] Бранко Максимовић, *Вредности Генералног плана Београда од 1923. године и њихово поновишавање*, Годишњак града Београда, књ. XXVII, МГБ, Београд, 1980.
- 23] Бранко Максимовић, *Урбанизам – теорија пројектовања градова*, Грађевинска књига, Београд, 1965, стр. 535.
- 24] *Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века*, Урбанистички завод Београда, Београд, 2008, стр. XXI.
- 25] Богдан Богдановић, *Осовина, ша чаробна реч* (Борба, Београд, 24. мај 1959), у: Београд између стварности и сна, Урбанизам Београда, бр. 66/67, Завод за планирање развоја града Београда, Београд, 1982, стр. 230–231.
- 26] Бранко Максимовић, *Урбанизам – теорија пројектовања градова*, стр. 536–537.
- 27] Зоран Љ. Николић и Мирко Радоњић, *наведено дело*, стр. 251–265.
- 28] Никола Добровић, *Обнова и изградња Београда: Конјуре будуће града*, у: Добровић, Урбанизам Београда, бр. 58, Завод за планирање развоја града Београда, Београд, 1980, 71–73.
- 29] *БЕОГРАД генерални урбанистички план 1950*, стр. 168.
- 30] Стеван Милинковић, *Зелене површине у Генералном плану Београда*, у: БЕОГРАД генерални урбанистички план 1950, стр. 137–144.
- 31] *Одлука о Дејалном урбанистичком плану Калемегана*, Службени лист града Београда, бр. 6/69.
- 32] *Одлука о Генералном урбанистичком плану Београда*, Службени лист града Београда, бр. 17/72.
- 33] *Централна зона Београда, Основне урбанистичке и планерске појаве*, Завод за планирање развоја града Београда, Београд, 1976.
- 34] *Студија техничко-економске погодности брзој јавној градској саобраћаја у Београду – метро*, Дирекција за изградњу града Београда, Сектор за метро, Београд, 1976.
- 35] *Одлука о Генералном урбанистичком плану Београда*, Службени лист града Београда, бр. 17/72, 31/83 и 2/85.
- 36] *Одлука о Изменама и дојунама Одлуке о Дејалном урбанистичком плану Калемегана – техничко пројектовање „Београд“ на Сави*, Службени лист града Београда, бр. 15/88.
- 37] *Генерални план Београда 2021*, Службени лист града Београда, број 27/03, 25/05, 34/07 и 63/09; www.urbel.com
- 38] *План дејалне регулације за изградњу бициклическе стазе од Дорћола до Аге Цијанлије*, Службени лист града Београда, бр. 25/05.
- 39] *План дејалне регулације просјорне целине Косанчићев венац*, Службени лист града Београда, бр. 37/07.
- 40] *Београдска тврђава – сановник конјинуијетта Белој града*, ур. Ђукановић Зоран и Андрић Марин, ЈП „Београдска тврђава“, Београд, 2009.
- 41] *Beton Hala 2011 International Architectural Competition Website, CATALOGUE OF THE COMPETITION WORKS*, www.betonhala.com

Summary: DJINA VRZIĆ & MILICA GROZDANIĆ

AN OVERVIEW OF THE BELGRADE FORTRESS AREA IN HISTORICAL MAPS AND URBAN PLANS AS A CONTRIBUTION TO THE PROSPECTIVE PLANNING PROCESSES

The Belgrade Fortress as a stratified archaeological site is an outstandingly rich treasury of material remains of the past whose overall meaning and significance goes beyond their material value and without which no study of the historical development of Belgrade as a city and society would be possible. The Fortress began as a palisaded earthen fortification in the early first millennium and over the centuries evolved into a Roman *castrum* (2nd c.), a Byzantine castle (6th–12th c.), the fortified capital of the medieval Despotate of Serbia (13th–15th c.) and, finally, an Austrian/Ottoman artillery stronghold (17th–18th c.). Today, the Belgrade Fortress with Kalemegdan Park constitutes a historic complex and a sort of a living museum of the past of the city.

The Belgrade Fortress complex was first placed under protection by Decision № 1108 of 2/12/1946 issued by the Department for the Protection of Cultural Monuments of the PR of Serbia attached to the Art Museum. A new decision, № 290/4 of 31/5/1956, was issued by the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade. Today, the Belgrade Fortress with Kalemegdan Park is a historic complex enjoying the highest level of heritage protection as a cultural property of outstanding national significance (*Sl. glasnik RS* 14/97).

In 1969 a detailed master plan for the Kalemegdan area was developed (*Sl. list grada Beograda* 6/69). The views of the heritage protection service as regards heritage conservation and restoration methods have since evolved in accordance with the socioeconomic, technical and technological evolution of the society.

With a view to upgrading Belgrade's tourism and cultural offer, a priority item on the heritage protection and planning services agenda is the development of a master plan for the Belgrade Fortress fully appreciating its historical importance.

Further upgrading and revitalization of the Belgrade Fortress area has required additional studies. Accordingly, the Work Plan of the Cultural Heritage Protection Institute of the City of Belgrade for 2010 included a research project which was to substantiate the proposal to the relevant authorities and institutions to pass the **Decision on Developing the Belgrade Fortress Historic Complex Master Plan** in agreement with the Planning and Development Act (*Sl. glasnik RS* 72/09, 81/09 and 24/11) and the General Master Plan for Belgrade up to 2021 (*Sl. list grada Beograda* 27/03, 25/05, 34/07 and 63/09). The project included a number of studies and analyses aimed at establishing the current state of archaeological, geo-technical and hydrological investigation of the Belgrade Fortress area, the level of its infrastructure, the treatment it has received by planners to date, the urban and legal justifiability of the existing structures and the legal status of the users, circulation patterns analysis, accessibility analysis of the structures and spaces within the area, etc. In that context, this paper offers an overview of the Belgrade Fortress area as treated in characteristic historical and, subsequently, urban plans, with the aim of identifying, scrutinizing and documenting the essential facts pertaining to the historical process of genesis and evolution of the Belgrade Fortress, as well as those that have influenced the selection of particular concepts and methods applied to the planned development and use of the area, the knowledge of which is a basis for planning relationships within the Belgrade Fortress historic complex in the future.

The Belgrade Fortress, with Kalemegdan, the confluence of the Sava and Danube rivers and the natural value of the Veliko Ratno Ostrvo, is the visual and spatial dominant of the cityscape and as such should permanently remain the strongest accent in the panoramic view of Belgrade from its Danube and Sava sides. Given the extraordinary harmony between nature and human creations, an important consideration in the prospective planning process for the Belgrade Fortress area should be the preservation both of the multilayered cultural-historical heritage and of the urban landscape. Views of the Belgrade Fortress and Kosančićev Venac from the river, and views of the rivers and the new part of the city on the left bank of the Sava from the Belgrade Fortress and Kosančićev Venac constitute a distinctive and exceptional value of the area.

From a long-term perspective, the objective to strive for should be the preservation of the outstanding natural value of the Danube and Sava riparian areas (including the Veliko Ratno Ostrvo and Čaplja islands) and the cultural, historical, townscape and architectural value of the protected districts associated with the rivers (Belgrade Fortress, Kosančićev Venac, Historic Core of Zemun, Novi Beograd Riverfront), and their interaction and integration through a project which will substantiate the nomination of the original nucleus of Belgrade's urban genesis for the UNESCO List of World Natural and Cultural Heritage.

ПРИКАЗ ПОДРУЧЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ У ИСТОРИЈСКИМ И УРБАНИСТИЧКИМ ПЛАНОВИМА КАО ПРИЛОГ БУДУЋИМ ПРОЦЕСИМА ПЛАНИРАЊА

ILLUSTRATIONS

- Fig. 1 Belgrade reconstruction plan by Nicolas Doxat de Démoret, ca 1725 (Obristan Doxat de Morez, PLAN der Grantz, in: Festung Belgrad mit der neuen projektirten Fortification H, 1725. London, British Library, Map Room, HJ. 35)
- Fig. 2 Stockely's plan of Belgrade, 1789, scale 1:7200 (Vienna, War Arhives, [KAW] H III e 3163)
- Fig. 3 Belgrade in the first half of the 19th century (1815–1862), plan compiled by Ž. Škalamera (*Istorija Beograda*, vol. II, ed. V. Čubrilović. Belgrade: Prosveta, 1974)
- Fig. 4 “Old Belgrade (within the Fosse) as it is now and as it could be regulated”, by Emilijan Josimović, 1867
- Fig. 5 Dimitrije Leko's plan for Mali (Little) Kalemegdan, 1898 (Svetlana Nedić, “Urbanističko uređenje Beograda 1866–1914”, *Godišnjak grada Beograda XXIII* (1976), p. 203)
- Fig. 6 Alban Chambon, Plan for the town of Belgrade, 1912 (Brussels, Archives d'Architecture Moderne [AAM], Inv. Chambon 3804 T1)
- Figs. 7 and 8 Belgrade Fortress area after WWI and in 1928 (CHPIB)
- Fig. 9 General Plan for Belgrade by architect Djordje Kovaljevski, 1923, scale 1:4000 (Belgrade Town Planning Institute Documentation and Informatics Centre)
- Fig. 10 Zoo Plan by engineer Aleksandar Krstić, 1939 (*Beograd u mapama i planovima od XVIII do XXI veka*. Belgrade: Belgrade Town Planning Institute, 2010, p. 21)
- Fig. 11 Attempt to capture and organize the Kalemegdan axis by architect Bogdan Bogdanović (*Urbanizam Beograda 66/67* (1982), p. 231)
- Figs. 12 and 13 “Olympic” Kalemegdan after the concept of the German architect Werner March (*Beogradska tvrđava – Sanovnik kontinuiteta Belog grada*, eds. Zoran Djukanović & Marina Andrić. Belgrade: JP Beogradska tvrđava, 2009, pp. 54–55)
- Figs. 14 and 15 Kalemegdan reconstruction proposal, Town Planning Institute of the Ministry of Construction of the PR of Serbia, 1946 (*Urbanizam kroz vekove*, vol. I *Jugoslavija*. Belgrade: Naučna knjiga, 1950)
- Fig. 16 General Master Plan for Belgrade, 1950, scale 1:10,000. Project leader: architect Miloš Somborski (*BEOGRAD Generalni urbanistički plan 1950*, ed. Oliver Minić. Belgrade: Izvršni odbor NO Beograda, 1951)
- Fig. 17 Detailed Master Plan for Kalemegdan, 1969: Land use in accordance with the 1950 General Master Plan for Belgrade (CHPIB)
- Fig. 18 Detailed Master Plan for Kalemegdan, 1969: Area under protection, archaeological reserves, buffer zone and vistas (CHPIB)
- Fig. 19 General Master Plan for Belgrade, 1972. Project leaders: architects Aleksandar Djordjević & Milutin Glavički (Belgrade Town Planning Institute Documentation and Informatics Centre)
- Fig. 20 Alterations and amendments to the 1985 General Master Plan for Belgrade. Project leader: architect Konstantin Kostić (Belgrade Town Planning Institute Documentation and Informatics Centre)
- Fig. 21 Master Plan for Belgrade 2021: Planned land use. Project leaders: architects Vladimir Macura & Miodrag Ferenčak (Belgrade Town Planning Institute Documentation and Informatics Centre)
- Fig. 22 Master Plan for Belgrade 2021: Belgrade's enduring assets (2001) (Belgrade Town Planning Institute Documentation and Informatics Centre)
- Fig. 23 Detailed regulation plan for the Kosančićev Venac district: Planned specific-purpose areas (Belgrade Town Planning Institute Documentation and Informatics Centre)
- Fig. 24 University of Belgrade School of Architecture students' work within the Public Art & Public Space Project (mentor: architect Zoran Djukanović) (*Beogradska tvrđava – Sanovnik kontinuiteta Belog grada*, eds. Zoran Djukanović & Marina Andrić. Belgrade: JP Beogradska tvrđava, 2009)
- Fig. 25 One of two first-prize winners of the International Architectural and Urban Concept Design Competition for the Beton Hala Waterfront Centre between the Sava Port and Kalemegdan Park in Belgrade, by Sou Fujimoto Architects, Consultant Over Arup, Japan (<http://www.betonhala.com>)